

ВПЛИВ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ НА ЕКОНОМІЧНУ БЕЗПЕКУ УКРАЇНИ

Пилипченко Олег Олександрович

Розглянуто основні вияви впливу тіньової економіки на економічну безпеку країни. Зроблено висновок, що поширення тіньової економіки є однією з істотних загроз розвитку економіки та економічної безпеки країни. Визначені найбільш пріоритетні напрями економічної політики України з обмеження тіньової економіки. Окреслені процеси, що змушують людей брати участь у тіньовій економіці з метою уникнення необхідності сплачувати значні податки. Доведено, що в Україні на сучасному етапі її розвитку тіньова економіка з абстрактної загрози національної та економічної безпеки перетворилася на реальну, робить участь господарюючих суб'єктів у легальному секторі економіки малоприбутковою, а часто – й нерентабельною справою, впливає на точність офіційних даних економічної статистики, спотворює уявлення про реальну продуктивність економіки України, ускладнює розробку адекватних державних стратегій або програм розвитку економіки тощо. З урахуванням негативних наслідків впливу тіньової економіки на економічну безпеку країни запропоновані заходи уряду для зменшення розміру тіньового сектора економіки та мінімізації його наслідків.

Ключові слова: економічна безпека, тіньова економіка, загроза, економічна політика, тіньовий сектор.

Pylypchenko Oleg

THE IMPACT OF THE SHADOW ECONOMY ON THE ECONOMIC SECURITY OF UKRAINE.

The article describes the main manifestations of the shadow economy in the country's economic security. It is concluded that the spread of the shadow economy is a significant threat to economic development and economic security. The most priority directions of economic policy of Ukraine to limit the shadow economy. Designated processes that cause people to take part in the informal economy to avoid having to pay significant taxes. Proved that in Ukraine at the present stage of development of the shadow economy with an abstract threat to national and economic security has become a real, makes part of economic entities in the legal sector marginally profitable, and often - and unprofitable business, affecting the accuracy of official statistics economic statistics distorted picture of the actual performance of the economy of Ukraine, the difficult to develop adequate public policies or programs of economic development and so on. Given the negative effects of shadow economy on economic security offered by government measures to reduce the size of the shadow economy and minimize its effects.

Keywords: economic security, shadow economy, threa, economic policy, shadow sector.

Формування та розвиток державної економіки, її конкурентоспроможність і адаптивність безпосередньо пов'язані з економічною безпекою. Економічну безпеку можна розглядати як показник розвиненості економічної системи країни, що характеризує вміння держави забезпечувати ресурсами народне господарство, підтримувати життєдіяльність населення на необхідному рівні, а також реалізувати національні інтереси.

Здатність держави забезпечувати економічну безпеку є гарантією незалежності країни на світовій арені. Неможливість країни це зробити призводить до розвитку нежиттєздатності економіки, її нестабільності при зовнішніх і внутрішніх загрозах. У зв'язку з цим забезпечення економічної безпеки є однією з найважливіших функцій держави.

Питання, які стосуються економічної безпеки останнім часом стають об'єктом пильної уваги вітчизняних та зарубіжних науковців. Ним переймалися такі вчені, як А. Абалкін, М. Алхлаєв, І. Бінько, Б. Губський, М. Дудін, Я. Жаліло,

А. Іларіонов, В. Медведєв, В. Мунтіян, О. Подмазко, В. Сенчагов, В. Шлемко та інші. Незважаючи на ці дослідження, аналізу впливу тіньової економіки на економічну безпеку країни приділяється недостатньо уваги.

Метою статті є розгляд впливу тіньової економіки на економічну безпеку України.

Нині одним із найбільш пріоритетних напрямів економічної політики України є обмеження тіньової економіки, про що свідчить прийняття низки законодавчих актів, таких як Закон України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 р. № 1700-VII [1], Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро України та Національного агентства з питань запобігання корупції» від 12.02.2015 р. № 198-VII [2], Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» від 14.10.2014 р. № 1702-VII [3]. Однак тенденцій

скорочення частки тіньового сектора в економіці України не спостерігається. За даними Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, зростання тіньової економіки в першому кварталі 2015 сягнуло 47 % від обсягу офіційного ВВП [10]. На наш погляд, неефективність практичних дій державної влади у зазначеному напрямі обумовлена нерозумінням або ігноруванням факторів впливу тіньової економіки та її елементів (корупції, хабарництва тощо) на економічну безпеку України.

Порушуючи економічну та політичну стабільність в Україні, тіньова економіка є загрозою національній безпеці нашої країни, у т.ч. й економічній безпеці як її складнику. Виділимо основні прояви цієї загрози в Україні та проаналізуємо їх:

1. У зв'язку зі зростанням тіньового сектору економіки зменшується приплив коштів до бюджету України у вигляді податків та скорочується потенційна база оподаткування.

Слід зазначити, що обов'язок сплачувати податки вважається основною причиною виникнення тіньової економіки. У свою чергу, втрата урядом податкових надходжень вважається головним фактором, який знижує економічну безпеку країни. В Україні цей фактор простежується дуже виразно. Зменшення наповненості бюджету внаслідок зростання тіньової економіки в Україні (у розмірі 47 % від ВВП за I квартал 2015 р.) призвело до нарощування позикових коштів та зростання державного боргу України до півтора трильйона гривень (це складає 82,6 % від ВВП) (табл.).

Уряд змушений позичати гроші, залучаючи для цього внутрішні й зовнішні джерела для покриття дефіциту податкових надходжень. Зростання державного боргу, як ми бачимо на прикладі України, прямо пов'язане зі збільшенням обсягу платежів, спрямованих з бюджету на обслуговування цього боргу (відсотків та основної суми), що в сукупності суттєво погіршило дефіцит державного бюджету, а також економічну безпеку країни.

У результаті дефіциту бюджету України виник розрив між потребою держави у фінансових ресурсах для вирішення ключових макроекономічних завдань та їх фактичною наявністю. Наприклад, невирішеною залишилася проблема фінансування гідротехнічної системи, що спричинило виникнення стихійного лиха у 2008 р. –

повені в Західній Україні. Через паводок постраждала територія Прикарпаття і Закарпаття, було підтоплено 40 601 житловий будинок і 33 882 га сільськогосподарських угідь, пошкоджено 360 автомобільних і 561 пішохідний міст, розмито 680,61 км автомобільних доріг [9]. Не обійшлося і без людських жертв. На відновлення інфраструктури та надання допомоги постраждалим державою було витрачено понад 5 млрд грн. Серед основних причин повені були названі: зношеність гідротехнічного устаткування; недостатній догляд за руслами річок і потоків; низький рівень і якість застосування нових природоохоронних технологій у процесі відновлення лісів.

Зазначимо, що у низці країн подібні природні явища є штатними ситуаціями, вирішеннями яких держава займається повною мірою, виділяючи для цього потрібні кошти. Наприклад, в Америці (Східне узбережжя) у зв'язку зі штормами й ураганами іноді виникають повені. Для запобігання негативним наслідкам влада стежить за станом та укріпленням дамб, метеорологічні служби спостерігають за формуванням ураганів та інформують населення у разі небезпеки, в містах створені та підтримуються в належному стані зливної стоки тощо.

Гострою є проблема недостатнього фінансування оборонного комплексу України. Він багато років не отримував оновлення матеріальної частини, а те, що ще залишалося «на ходу», систематично розграбовувалося. Як наслідок, після подій 2014 р. Україна втратила частину своїх територій, а разом з ними – і матеріальні та людські ресурси. Економічні наслідки від цього виявилися катастрофічними: національна валюта знецінилася в 3 рази, державний борг виріс більш ніж у 2 рази, дефіцит бюджету в 2014 р. становив 78 млрд грн.

2. Економічна безпека України підривається дією тіньової влади, яка створила «державу в державі», активно діє в різних галузях економіки, проникла в легальні сфери та суспільне життя.

В Україні ми зіткнулися з ситуацією, коли рішення в галузі економічної політики приймаються під впливом особистих (кланових) інтересів, що у більшості випадків ідуть урозріз із державними інтересами. Так, без достатнього економічного обґрунтування було прийнято рішення про створення в Україні спеціальних економічних зон. Під це рішення прийняли Закон України

Таблиця

Рівень тіньового сектору економіки та державного боргу України в 2009–2015 рр.

Показник	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015 (I квартал)
Рівень тіньового сектору економіки від ВВП, %	28	38	34	34	35	42	47
Державний борг від ВВП, %	34,8	39,9	36,3	36,6	40,1	70,2	82,6

* Складено автором за: дані Міністерства фінансів України [12] та Міністерства економічного розвитку і торгівлі України [13].

«Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон» від 13 жовтня 1992 р. № 2673-ХІІ [4] та розробили Програму розвитку в Україні спеціальних (вільних) економічних зон і територій із спеціальним режимом інвестиційної діяльності на період до 2010 р., яку схвалили Постановою Кабінету Міністрів України від 24 вересня 1999 р. № 1756 [5], після чого на території України було створено 12 спеціальних (вільних) економічних зон.

За час свого існування СЕЗ не виконали покладених на них сподівань. Суми залучених інвестицій виявилися на низькому рівні – близько 1 млрд 092 млн дол. США, кількість відкритих підприємств і наданих робочих місць населенню СЕЗ була мізерною. Населення СЕЗ залишилося поза сферою діяльності структур вигодонабувачів особливого місця розташування і статусу зон. У більшості випадків фінансові привілеї, що надавалися СЕЗ, створили нерівні умови конкуренції для всіх суб'єктів підприємницької діяльності в Україні: існувала зрівнялівка у використанні пільг відносно всіх суб'єктів, пільги надавалися за практично необмеженим переліком видів діяльності, їх обсяг був значним як за сумами, так і за термінами. У результаті відбувалося прискорене зростання тіньового сектора в СЕЗ, основну частку якого становили ті, хто був пов'язаний із зовнішньоторговельними операціями [8]. Як правильно зазначив Прем'єр-міністр України А. Яценюк: «вільні економічні зони перетворилися на анклав корупції <...> Це не дало поштовху для розвитку економіки» [11].

Таким чином, незважаючи на позитивні перспективи й передумови, ідея зі створення на території України вільних економічних зон виявилася дискредитованою, що спричинило скасування у 2005 р. пільгових митних і податкових режимів підприємницької діяльності на території СЕЗ.

3. Основним наповнювачем державного бюджету України є податки. Податки, недоотримані з тіньового бізнесу внаслідок ухилення від їх сплати, не дають можливості державі вкладати доходи у довгострокові проекти, оновлювати науково-технічну базу, розвивати державні підприємства і т.д.

Відсутність податкових надходжень, викликаних ухиленням від сплати податків, створює розрив між фактичним і потенційним надходженням податків, що, у свою чергу, збільшує дефіцит бюджету. Цей розрив спричиняє різноманітні негативні наслідки для економіки країни: виникає заборгованість із заробітної плати для працівників бюджетної сфери; припиняється фінансування соціальних державних програм, закриваються соціальні виплати та пільги; урізаються витрати на довгострокові проекти та інноваційні програми і т.п.

Особливо від браку грошових надходжень страждають державні підприємства, які вироб-

ляють наукомістку продукцію. Гальмування розвитку цих підприємств означає гальмування розвитку всього наукомісткого сектора економіки України. В Україні більшість підприємств, що входять до наукомісткого сектора економіки, призупиняють наукові розробки через відсутність фінансування та замовлень. У серпні 2015 р. було припинено роботи на об'єкті «Виробничне об'єднання Південний машинобудівний завод імені О. М. Макарова» (Південмаш). Південмаш є флагманом із виробництва вітчизняної ракетно-космічної продукції. Його зупинка стала одним із важких ударів по українській економіці. Схожа ситуація спостерігається і на інших підприємствах цієї галузі, таких як КБ «Південне», ПАТ «Хартрон», НВО ім. М. В. Фрунзе та ін. І хоча дані підприємства ще функціонують, через недостатність фінансування та замовлень вони – на межі закриття. Україна ще утримує позиції у низці сфер наукомісткої науки, але неминучий відтік кадрів, які не мають можливості реалізувати свої наукові плани, незабаром відсуне її у список другорядних держав, країн «третього світу». Україна може перетворитися на суто аграрну країну, проте аграрний сектор не може становити значну частку ВВП європейської держави. Як свідчить досвід африканських країн і країн Латинської Америки – це, у тривалій перспективі, означає бідність населення і невисокий рівень соціальних стандартів [7].

Зазначимо, що для того, щоб компенсувати брак податкових надходжень та покрити загальні потреби у фінансуванні з державного бюджету, уряду доводиться збільшувати кількість державних позик і проводити грошову емісію, що, у свою чергу, підвищує рівень оподаткування, зменшує витрати бюджету тощо. Всі ці процеси змушують людей брати участь у тішовій економіці, щоб уникнути необхідності сплачувати значні податки. Як результат, виникає «порочне коло», що спотворює економіку країни і підриває її економічну безпеку.

4. Тіньова економіка залучає до зони свого впливу все більшу кількість господарюючих суб'єктів. Підприємці можуть вижити в конкурентній боротьбі лише при тішовому заступництві адміністративних структур. Інакше їх поставлять у заздалегідь не вигідні умови, вимотать сили і спустошать кишені нескінченними перевітками та зачіпками. Виникає ситуація, коли господарюючий суб'єкт або підкоряється законам тішового бізнесу, або витісняється з ринку [6, 41–42]. Зазначимо, що створивши «державу в державі» тіньова влада налагодила ефективний контроль тішового бізнесу. Для багатьох господарюючих суб'єктів неформальні структури тішового сектора економіки мають більшу корисність, ніж держава. Вони здатні надавати послуги, необхідні для ведення або розвитку економічної діяльності. Держава ж в особі Державної фіскальної служби України та інших

контролюючих органів виступає, швидше, як джерело невиправданих витрат, тобто сплата податків не супроводжується, на думку господарюючих суб'єктів, наданням конкретних послуг.

Посилення тіньового сектора економіки робить участь господарюючих суб'єктів у легальному секторі економіки малоприбутковою, а часто й нерентабельною справою.

5. Крім впливу на зменшення сплати податків, що спричиняє зростання державних позик та бюджетного дефіциту, тіньова економіка також негативно впливає на точність офіційних даних економічної статистики. Тому для економістів дуже важливо не тільки розглядати, але й враховувати існування тіньової економіки при зборі статистичних даних.

Існування тіньової економіки робить офіційну статистику неточною, спотворює уявлення про справжню продуктивність економіки. Зокрема, офіційна статистика не враховує незареєстровані тіньові економічні процеси, що, у свою чергу, призводить до спотворення офіційно опублікованих даних ВВП. Отже, всі економічні показники, виражені у відсотках від ВВП, що використовуються при розрахунках, виявляються неточними.

6. Тіньова економіка впливає на економічний розвиток областей та регіонів України. Незважаючи на дотаційну підтримку з державного бюджету, багато областей та регіонів України перестають повноцінно розвиватися. Виникає економічний дисбаланс, нагнітається соціальне напруження, яке призводить до непередбачуваних наслідків. Зазначимо, що події 2004 та 2014 рр. в Україні також є наслідками нерозв'язаних проблем в економіці, які підсилювалися політичним протистоянням «еліти». Тіньова економіка послабила Україну й підірвала її національну й економічну безпеку.

В Україні тіньова економіка переважає майже в усіх галузях, особливо в нафтогазовому та освітньому секторах, при купівлі або продажу нерухомості. За останні два роки вона стала охоплювати майже половину ВВП. Як зазначається в звітах Міністерства фінансів України, в окремих галузях цей показник значно вищий: у ритейлі тіньова економіка складає 60 %, у легкій промисловості – 67 %. Відволікаючи масу трудових, матеріальних та фінансових ресурсів з ле-

гального сектору, вона не дає можливості Україні й українському суспільству повноцінно розвиватися.

Висновки

Підсумовуючи проведені дослідження, зазначимо, що в Україні на сучасному етапі її розвитку тіньова економіка з абстрактної загрози національній та економічній безпеці перетворилася на реальну. Основні її негативні впливи на економічну безпеку України полягають у такому.

Тіньова економіка зменшує приплив грошових коштів до бюджету України у вигляді податків, скорочує потенційну базу оподаткування. Це призводить до браку грошей у державному бюджеті України, нарощування позикових коштів та збільшення державного боргу України.

На території України під дією тіньової влади виникла «держава в державі», яка проникла у легальні сфери та суспільне життя. Відповідно, частина рішень у сфері економічної політики приймається врозріз із державними інтересами.

Тіньовий сектор економіки робить участь господарюючих суб'єктів у легальному секторі економіки малоприбутковою, а часто – й нерентабельною справою.

Тіньова економіка впливає на точність офіційних даних економічної статистики, спотворює уявлення про реальну продуктивність економіки України, ускладнює розробку адекватних державних стратегій або програм розвитку економіки.

Тіньова економіка впливає на економічний рівень розвитку областей та регіонів України, що спричиняє виникнення економічного дисбалансу, соціального напруження та деструктивних явищ у масштабі всієї країни.

З урахуванням усіх негативних наслідків впливу тіньової економіки на економічну безпеку країни уряд повинен приділяти більше уваги цьому явищу.

На наш погляд, необхідно докласти більше зусиль для зменшення розміру тіньового сектора економіки та мінімізації його наслідків. Це непросте завдання, для нього потрібен час і реалізація низки економічних, правових та адміністративних заходів, а головне – політична воля вищого керівництва країни.

Список використаних джерел

1. *Про запобігання корупції* : закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>
2. *Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро України та Національного агентства з питань запобігання корупції* : закон України від 12.02.2015 р. № 198-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/198-19>

References

1. *Pro zapobihannya koruptsiyi* : zakon Ukrayiny vid 14.10.2014 r. № 1700-VII. Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>
2. *Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny shchodo zabezpechennya diyalnosti Natsionalnoho antykoruptsiinoho byuro Ukrayiny ta Natsionalnoho ahentstva z pytan zapobihannya koruptsiyi* : zakon Ukrayiny vid 12.02.2015 r. № 198-VII. Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/198-19>

3. *Про запобігання* та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : закон України від 14.10.2014 р. № 1702-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1702-18>

4. *Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон* : закон України від 13.10.1992 р. № 2673-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2673-12>

5. *Програма розвитку в Україні спеціальних (вільних) економічних зон і територій із спеціальним режимом інвестиційної діяльності на період до 2010 року* : схвалено постановою Кабінету Міністрів України від 24.09.1999 р. № 1756 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1756-99-%D0%BF>

6. *Алхлаев М. М.* Теневая экономика как угроза экономической безопасности Республики Дагестан / Марат Магомедрасулович Алхлаев : дис. ... к.э.н. : 08.00.05. – Москва, 2003. – 146 с.

7. *В Украине* закрываются крупнейшие заводы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lifedon.com.ua/economy/production/22803-v-ukraine-zakryvayutsya-krupneyshie-zavody.html>

8. *Кухарская Н. А.* Генезис, реалии и перспективы создания и функционирования свободных экономических зон в Украине / Н. А. Кухарская [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://od.niss.gov.ua/public/File/kuharsyka.pdf>

9. *МЧС* сообщает о 22 погибших в результате стихии на западе Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/society/133197-mchs-soobschaet-o-22-pogibshih-v-rezultate-stihii-na-zapade-ukrainyi.html>

10. *Тенденції* тіньової економіки в Україні у I кварталі 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=c37ad522-9eb5-4cfe-bdc7-51504caa6fab&title=TendentsiiTinovoiEkonomikiVUkrainiUIKvartali2015-Roku>

11. *Украине* не нужны свободные экономические зоны / Яценюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/economics/enews/ukraine-ne-nuzhny-svobodnye-ekonomicheskizony-yacenyuk-602744.html>

12. *Офіційний сайт* Міністерства фінансів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.minfin.gov.ua

13. *Офіційний сайт* Міністерства економічного розвитку і торгівлі України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.me.gov.ua

3. *Pro zapobihannya* ta protydiyuh lehalizatsiyi (vidmyvannyu) dokhodiv, oderzhanykh zlochyynnym shlyakhom, finansuvannyu teroryzmu ta finansuvannyu rozpovsyudzhennya zbroyi masovoho znyshchennya : zakon Ukrayiny vid 14.10.2014 r. № 1702-VII. Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1702-18>

4. *Pro zahalni zasady stvorennya i funktsionuvannya spetsialnykh (vilnykh) ekonomichnykh zon* : zakon Ukrayiny vid 13.10.1992 r. № 2673-XII. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2673-12>

5. *Prohrama rozvytku v Ukrayini spetsialnykh (vilnykh) ekonomichnykh zon i terytorii iz spetsialnym rezhymom investytsiynoy diyalnosti na period do 2010 roku* : skhvaleno postanovoyu Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 24.09.1999 r. № 1756. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1756-99-%D0%BF>

6. *Alkhlaev M. M.* Tenevaya ekonomyka kak uhroza ekonomycheskoi bezopasnosti Respublyky Dahestan / Marat Mahomedrasulovych Alkhlaev : dys. ... k.e.n. : 08.00.05. – Moskva, 2003. – 146 s.

7. *V Ukraine* zakryvayutsya krupneishye zavody. Retrieved from <http://lifedon.com.ua/economy/production/22803-v-ukraine-zakryvayutsya-krupneyshie-zavody.html>

8. *Kukharskaya N. A.* Henezys, realii i perspektivy sozdaniya i funktsionirovaniya svobodnykh ekonomycheskikh zon v Ukraine / N. A. Kukharskaya. Retrieved from <http://od.niss.gov.ua/public/File/kuharsyka.pdf>

9. *MChS* soobshchaet o 22 pohibshykh v rezultate stikhii na zapade Ukrainy. Retrieved from <http://www.unian.net/society/133197-mchs-soobschaet-o-22-pogibshih-v-rezultate-stihii-na-zapade-ukrainyi.html>

10. *Tendentsiyi* tinovoyi ekonomiki v Ukrayini u I kvartali 2015 roku. Retrieved from <http://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=c37ad522-9eb5-4cfe-bdc7-51504caa6fab&title=TendentsiiTinovoiEkonomikiVUkrainiUIKvartali2015-Roku>

11. *Ukraine* ne nuzhny svobodnye ekonomicheskizony / Yatsenyuk. Retrieved from <http://www.segodnya.ua/economics/enews/ukraine-ne-nuzhny-svobodnye-ekonomicheskizony-yacenyuk-602744.html>

12. *Ofitsijnyi* sait Ministerstva finansiv Ukrayiny. Retrieved from www.minfin.gov.ua

13. *Ofitsijnyi* sait Ministerstva ekonomichnoho rozvytku i torhivli Ukrayiny. Retrieved from www.me.gov.ua